

door Hans de Bruijn

Contraspionage

Hoe de Stasi haar eigen val veroorzaakte

De Academische Boekengids 47, november 2004, pp. 5-6.

Toen de DDR in 1989 ineestortte was één op de zes burgers op enigerlei wijze verbonden aan de Staatssicherheidsdienst. Zij zorgden voor zo'n golf nutteloze informatie, die telkens weer méér nieuwe spionage vereiste, dat het systeem uiteindelijk aan deze overdaad ten onder ging.

Vlak voor de val van de Muur beschikte de Oost-Duitse Stasi over 97.000 medewerkers en 173.000 informanten. Dat is één Stasi-agent per 63 burgers. Ter vergelijking: onder Hitler beschikte de Gestapo over één agent per 2000 burgers, en in de Sovjet-Unie van Stalin was er één KGB-agent per 5830 burgers. Voor de DDR zijn er zelfs schattingen – de parttime informanten meegerekend – die uitkomen op één agent per 6,5 burgers.

Aan het hoofd van de Stasi stond Erich Mielke. Hij maakte er een klassieke bureaucratie van. Naast het hoofdkwartier, met een departementale indeling naar maatschappelijke sector (cultuur, staatsapparaat, kerk, sport et cetera), waren er niet minder dan vijftien regionale vestigingen; alle met exact diezelfde indeling. Het hoofdkwartier controleerde de regionale afdelingen, die op hun beurt de samenleving controleerden.

Het bureaucratische karakter van de Stasi kwam ook tot uitdrukking in haar omvangrijke regelgeving. Gedetailleerde regels bepaalden wie staatsgevaarlijk was en dus de aandacht verdiende. Alle denkbare operationele acties waren tot in details gereguleerd. Zou de Oost-Duitse regering een bepaalde code afgeven, dan volgde de arrestatie van 86.000 burgers en was precies vastgelegd wat zij van huis moesten meenemen aan verzorgingsartikelen.

Het is een intrigerende vraag hoe zo'n omvangrijk bureaucratisch en hiërarchisch systeem, gericht op de totale controle van de Oost-Duitse bevolking, zo lang heeft kunnen functioneren. Terwijl in de geïndustrialiseerde wereld de op hiërarchie en controle gebaseerde bureaucratie snel aan betekenis verloor, nam ze in de DDR groteske vormen aan – ook binnen het Warschaupact van ongeëvenaarde omvang. Toegegeven, de technische en economische ontwikkelingen in de DDR bleven ver achter bij die in het Westen, maar het was toch echt een geïndustrialiseerde, moderne staat.

OM DE BUREAUCRATIE IN STAND TE HOUDEN, WORDEN MEDEWERKERS OP GROTE SCHAAL GEMANIPULEERD.

In haar boek *Stasiland. Stories From Behind the Berlin Wall* probeert de Australische documentairemaker Anna Funder op deze vraag een antwoord te vinden. Funder is geïntrigeerd door de Oost-Duitse samenleving. Zij doet verslag van de vele gesprekken die zij voerde met voormalige medewerkers én slachtoffers van de Stasi. Al snel blijkt dat de Stasi en haar informanten vele gezichten hadden.

Neem bijvoorbeeld de ideologisch gedreven Herr Von Schnitzler: een oude man die er vanaf het begin van de DDR bij is geweest – een van de vele oude 'marxisten senilisten' die ook in de jaren tachtig nog de top van de DDR vormden. Nog steeds is hij van zijn eigen gelijk overtuigd. Of neem Herr Christian: hij is het type avonturier. Met smaak vertelt hij over de vele vermommingen die hij als agent droeg. Het liefst deed hij zich voor als blindeman, omdat hij dan een vrouw aan zijn arm kreeg. Herr Hagen, een leraar, zag niets in het communisme maar werd op straffe van gevangenschap gedwongen de communistische ideologie te onderwijzen aan zijn leerlingen en eigen kinderen. En Herr Behrend, ook leraar, is aan het einde van zijn loopbaan een gebroken man, na jaren van uiterlijk conformisme en innerlijk verzet.

De vele gezichten van de Stasi maken het onmogelijk een eenduidig antwoord te geven op de vraag naar haar langdurige functioneren. De interviews van Funder leveren niet één maar drie beelden van de Stasi-bureaucratie op.

In de eerste plaats: iedere bureaucratie die te veel uitdijt, creëert zand in de eigen raderen en wordt log en dom. Dat geldt ook voor de Stasi. *Stasiland* bevat vele voorbeelden van deze domheid. De organisatie is gericht op het uitschakelen van de politieke vijanden van de staat. Wie het in dit controleapparaat goed wil doen, moet dus veel politieke vijanden weten te identificeren. Daardoor ontstaan er voor de Stasi-medewerkers sterke prikkels om de kring van staatsgevaarlijke burgers steeds breder te definiëren. Zo blijkt de promotie van hoogleraren aan de Stasi-Academie afhankelijk van hun vermogen om de

regelgeving zodanig uit te leggen dat 'doelgroep' een zeer rekbaar begrip wordt. In feite is dit niets anders dan een lugubere variant op het mechanisme dat we kennen uit de ambtelijke bureaucratie: het salaris van leidinggevenden is afhankelijk van het aantal ondergeschikten, dus ontstaan er prikkels om de eigen afdeling te laten groeien.

Een andere kwaal van iedere bureaucratie is dat ze haar procedures op gestandaardiseerde wijze toepast, zonder zich daarbij af te vragen of dat nog wel effectief of efficiënt is. Binnen de Stasi schrijven procedures voor dat er onderzoek moet worden verricht naar individuele burgers. En dat is ook wat er gebeurt. Maar uiteindelijk leidt dit tot wat Funder *dictator-logic* noemt: procedures schrijven onderzoek voor, en wanneer dat vervolgens plaatsvindt, blijkt de onderzochte persoon inderdaad staatsgevaarlijk. Met als gevolg: steeds meer staatsgevaarlijke burgers, dus steeds meer informanten die er eer in leggen om steeds meer staatsgevaarlijke burgers te identificeren. 'At the end the Stasi had so much information, that they thought everyone was an enemy because everyone was under observation. I don't think they knew who was for them, or against, or whether everyone was just shutting up', stelt een van de medewerkers van de Stasi-Archieven.

ZO ONTSTOND IN DE HOOFDEN VAN DE DDR-BURGERS EEN GESLOTEN SYSTEEM, DAT BOVENDIEN WERD GECONTROLEERD DOOR DE STASI. IN DIE GRAUWE EN VERSTIKKENDE SAMENLEVING WAS ER EEN MOGELIJKHEID OM ZICH VOOR EEN MOMENT TE VERHEFFEN, IEMAND TE ZIJN: DE STASI INFORMEREN.

Domheid en humor liggen overigens dicht bij elkaar. Na de val van de Muur mogen Duitse burgers hun Stasi-dossier opvragen bij de Archieven. Op een bepaald moment komt er een bijzondere aanvraag binnen: die van voormalig directeur Mielke. Zijn redenering is eenvoudig: de Stasi was overal, dus zal ook hij wel geobserveerd zijn geweest, en moet er ook van hem een dossier zijn.

Een ander mooi verhaal gaat over de kerken. De Stasi heeft altijd bijzondere aandacht gehad voor de kerken, omdat dit binnen de DDR de enige instituties waren met een zekere autonomie en een anticommunistische ideologie. Bovendien oefenden zij sterke aantrekkingskracht uit op de vrije en autonome geesten. Bij hen waren de theologieopleidingen erg populair. De infiltratiegraad binnen de kerken lag daardoor bijzonder hoog - volgens Funder was 65 procent van de kerkleiders op een of andere wijze aan de Stasi gelieerd. In de Archieven vond Funder een notitie van een medewerker aan een superieur. De medewerker wijst op het gevaar van het massale verzet dat de kerken in 1989 op de been wisten te brengen. Dit was vooral zo massaal, aldus de medewerker, door de sterke infiltratie van de Stasi: veel infiltranten liepen noodgedwongen in de demonstraties mee!

Maar er is ook een ander beeld, dat van wreedheid. Om de bureaucratie in stand te houden, worden (potentiële) medewerkers op grote schaal gemanipuleerd. Deze manipulatie verloopt altijd via de familierelaties, zoals Herr en Frau Koch overkwam.

Herr Koch wil weg bij de Stasi. Hij neemt ontslag. Vervolgens wordt hij gevangengezet, op de (ongegronde) beschuldiging van het produceren van pornografie; hij wordt geïsoleerd van zijn vrouw. De Stasi ondervraagt Frau Koch over hun seksleven. Daar is niets mis mee, zo verklaart zij, waarna de Stasi-logica simpel is: als de seksuele relatie goed is, kan dit geen reden zijn voor Kochs interesse in porno, dus moet zijn vrouw hem daartoe hebben aangezet. Frau Koch dreigt ook in de gevangenis te belanden en haar kind kwijt te raken, tenzij zij echtscheidingspapieren ondertekent. Dit doet zij, uit angst voor een staatsopvoeding van haar zoon. Herr Koch wordt vervolgens met de papieren geconfronteerd en onder druk gezet om de Stasi trouw te blijven.

Frau Paul is een van de talrijke andere slachtoffers. Vlak voor de bouw van de Muur krijgt zij een kind dat ernstig ziek blijkt en in een ziekenhuis in West-Berlijn terechtkomt. Na de oprichting van de Muur heeft ze jarenlang geen contact met haar zoon, die door het ziekenhuispersoneel wordt opgevoed. Ze verlangt uiteraard hevig naar haar kind en krijgt jaren later toestemming van de Stasi om hem te bezoeken, onder één voorwaarde. In West-Berlijn moet ze op een bepaalde plaats een afspraak maken met een gevluchte vriend. Het is haar duidelijk: de Stasi wil hem ontvoeren. Een duivels dilemma. Overigens kiest Frau Paul voor haar vriend. Haar zoon kan ze dus niet ontmoeten.

Door deze voortdurende en systematische manipulatie - het boek bevat vele andere voorbeelden - wist de Stasi zichzelf lang te handhaven. Zij wist veel over de relaties van de burgers en maakte hiervan veelvuldig gebruik. Ook beschrijvingen van de martelkamers ontbreken niet. De Stasi was niet alleen een domme, maar ook een uiterst wrede organisatie.

Naast personen als Herr Koch en Frau Paul waren er natuurlijk vele kleine vissen. Die bleven de organisatie loyaal en werden niet met haar wreedheid geconfronteerd. Zij zijn verantwoordelijk voor de grote hoeveelheden non-informatie in de archieven. Zo is er een dossier met

verslagen van huiskamergesprekken in een gezin over een periode van twintig jaar. Waarom bleven zij de Stasi steunen en hun werkzaamheden verrichten? Funder legt die vraag voor aan Herr Bock, destijds als hoogleraar *Spezialdisziplin* aan de Stasi-Academie belast met het ontwerpen van de regelgeving. Zijn antwoord levert een derde beeld van de Stasi op.

Ideologie en geld speelden geen rol voor de informanten (er werd niet betaald voor de inlichtingen). 'It was mainly because informers got the feeling that, doing it, they were somebody. You know - someone was listening to them for a couple of hours a week, taking notes. They felt like they had got one over people.' Funder noemt het de *psychology of the mistress*. De DDR was een gegeven, vrijwel niemand kon het land uit, en de optie dat de DDR ooit zou verdwijnen was tot diep in de jaren tachtig ondenkbaar. Zo ontstond in de hoofden van de burgers een gesloten systeem, dat bovendien werd gecontroleerd. In die grauwe en verstikkende samenleving was er één mogelijkheid om zich voor een moment te verheffen, iemand te zijn: de Stasi informeren. De Stasi controleerde de samenleving tot in haar haarvaten, degradeerde burgers tot 'subjecten' (typerende Stasi-taal) en bood ze een kans om tijdelijk aan die status te ontkomen: door collaboratie. Het is opnieuw een voorbeeld van wrede manipulatie. Wie met de controleur samenwerkt, kan zich even ontworstelen aan de gevolgen van die controle.

Zo ontstaat een gevarieerd beeld van de Stasi: een domme en verstikkende bureaucratie die zichzelf in stand weet te houden door manipulatie en door burgers, via collaboratie, voor een moment aan de verstikking te laten ontsnappen.

Uit de beschrijvingen van Funder wordt ten slotte ook duidelijk waarom de Stasi de DDR niet in haar greep heeft weten te houden. Natuurlijk zijn er veel externe verklaringen voor de val van de DDR, zoals het wegvallen van de steun van Gorbatsjov, de politieke intelligentie van Kohl, en de nieuwe grenspolitiek van de buurlanden, die DDR-burgers plotseling een exit-optie bood. Maar er is ook een interne verklaring. De Stasi-bureaucratie was gefixeerd op controle. Ze creëerde daarmee steeds meer betekenis- en zinloze informatie. Dus moest er telkens nóg meer informatie worden vergaard, opdat de zinvolle informatie - bijvoorbeeld over staatsgevaarlijke personen - wel werd opgemerkt. Deze cyclus is typerend voor een bureaucratie zonder leervermogen. Door bureaucratistische en hiërarchische sturing ontstaan allerlei problemen (de zinloze informatie). Wanneer deze problemen vervolgens zichtbaar worden, is er maar één remedie: nóg meer hiërarchie en controle.

Hiërarchie en controle zijn de verklaring voor de problemen die een bureaucratie genereert. Maar de echte bureaucraat ziet ze juist als de oplossing. Zo stapelen de problemen zich op. Daarom was op enig moment nog maar een klein duwtje van buiten nodig - de nieuwe grenspolitiek van de buurlanden - om de Stasi als een kaartenhuis ineen te doen zakken. Bureaucratieën exploderen nooit, maar komen door implosie aan hun einde.

Prof. mr. dr. J.A. de Bruijn is hoogleraar organisatie en management aan de TU Delft en tevens verbonden aan de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur in Den Haag.

Besproken boeken:

Stasiland. Stories From Behind the Berlin Wall
door **Anna Funder**

Granta Books. Londen 2004.

Vertaald als: *Stasiland. Levensverhalen uit het voormalige Oost-Duitsland*. Ambo/Anthos uitgeverij. Amsterdam 2004.

288 pag., € 15,25